

Hauksstaða- og Giljahólar á Jökuldal

Árni Hjartarson

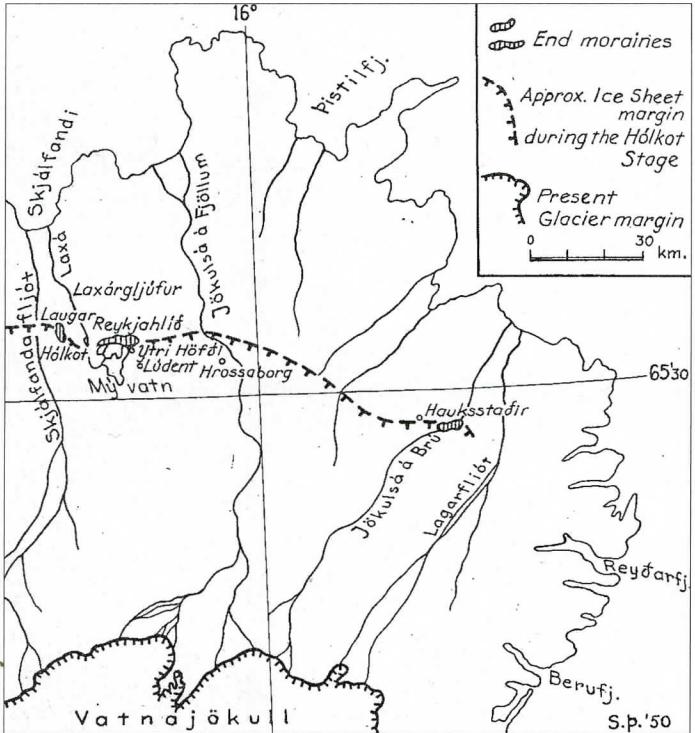
Hólarnir

Hauksstaðahólar á Jökuldal eru um margt merkileg jarðmyndun. Þetta er hólaþyrping mikil, sem að mestu er gerð úr möl og sandi. Handan Jöklum og nokkru utar er önnur hólaþyrping, Giljahólar, kenndir við bæinn Gil. Bærinn Hauksstaðir á að heita eftir Hauki nokkrum sem þáttur var af í hinni týndu Jökuldæla sögu, að því er segir í Þjóðsögum Sigfúsar Sigfússonar. Líklegra verður þó að teljast að bærinn sé kenndur við hólana og haugana sem einkenna landslagið þar um kring og að upprunalegt heiti hans sé Haugsstaðir enda er bæjarnafnið oft ritað þannig í eldri heimildum.

Hólahrúgöld þessi vöktu snemma athygli jarðfræðinga sem veltu fyrir sér uppruna þeirra og tilurð enda stinga þeir nokkuð í stúf við landslagið ofar og neðar á dalnum. Um miðja 20. öld þegar Sigurður Þórarinsson var að rannsaka hraun og

ísaldarmenjar við Laxá og Mývatn kortlagði hann raðir jökulgarða milli Bárðardals og Mývatns-sveitar og síðan áfram austur um Mývatns- og Möðrudalsöræfi. Hann taldi að garðaraðirnar hefðu orðið til í kuldakasti í ísaldarlok þegar hörfandi meginjökullinn yfir Íslandi náði að gera stutta gagnsókn, ganga nokkuð fram á nýjan leik og ryðja upp urðarhaugum framan við sig.

Guðmundur Kjartansson jarðfræðingur hafði nokkru áður rannsakað Búðaröðina svokölluðu á Suðurlandi, sem er sams konar jökulgarðaröð, sem rekja má frá Laugardal í vestri og austur að Eystri-Rangá hjá Keldum. Sigurður og Guðmundur álitu að jökulgarðar þessir hefðu orðið til á sama tíma og hinar miklu og þekktu jökulgarðaraðir í Skandinavíu, sem kenndar eru við Ra og Salpausselka. Þær má rekja allt frá Oslofirði í Noregi, um Svíþjóð og yfir til Finnlands.

Kort Sigurðar Þórarinssonar sem sýnir hvernig forn jökuljaðar lá frá Hauksstöðum að Mývatni í lok síðasta jökluskeiðs ísaldar.

Sigurður getur þess í grein sinni að Hauksstaðahólar hafi líklega orðið til á sama tíma og ýst upp fyrir framan mikla jöklutungu sem gekk niður Jökuldal.

Giljahólar og Hauksstaðahólar eru þó um margt einkennilegir og alls ekki einhlítir jökulruðningshaugar. Efnisgerð þeirra er sandur og möl og allt upp í hnnullungssteina og lagskipting óregluleg. Mestallt er efnið vel núið og skolað þar sem til, sést. Jökulurð og jökulleir eru ekki áberandi. Þarna virðast fléttast saman jökulgarðar, malarásar og lónahjallar. Víða er erfitt að greina hvað er hvað.

Jökulrispur

Skýrar jökulrispur í klöppum á Héraði. Hvalbökk í landslagi og jökulrispur og grópir á klöppum sýna hreyfingar ísaldarjöklusins. Hvergi

á Íslandi eru ummerki af þessu tagi greinilegri en á Héraði. Þar má víða sjá tvöfalt kerfi jökulráka á klöppum sem vitna um tvær mismunandi skriðstefnur jöklar frá einum tíma til annars. Rannsóknir hafa leitt það í ljós að jökulrákakerfin eru eftir ólíka og afar misstóra skriðjöklar frá tveimur aðskildum jöklustigum í ísaldarlokin. Eldra rákakerfið sýnir jökulskrið út Hérað og Jökuldal og úr þverdöllum þeirra á haf út. Jökulrispur, jökulgrópir og hvalbökk gefa til kynna, að hér hafi verið um mikið og langvarandi ísskrið að ræða. Uppi á Fjarðarheiði eru jökulrispur sem hugsanlega tilheyra þessu kerfi. Þær sýna að jöklutunga hefur skriðið yfir heiðina af Héraði og ofan í Seyðisfjörð. Þegar jökkullinn á Héraði gat sent frá sér kvísl yfir Fjarðarheiði hefur hann ekki verið minna en 660 m þykkur þar sem nú er Lagarfljótsbrú hjá Egilstöðum. Slíkur jökkull hefur teygt sporð sinn á haf út.

Yngra rákakerfið er víðast hvar ógreinilegra en hið eldra. Það kemur fram á Héraði, allra yst á Jökuldal og í innanverðri Jökulsárhlið. Það hefur heflað létt yfir eldra kerfið en ekki afmáð það og ber því vott um skammvinnt jökulskrið. Rákakerfin liggja á skjön hvort við annað. Þessi tvö misvisandi rákakerfi eru hvergi meira áberandi en í Heiðarendanum milli Héraðs og Jökuldals og þar er misvisunin á milli þeirra mest eða yfir 90°. Ljóst virðist að Hauksstaðahólar tengjast yngra jökulrákakerfinu, jökkullinn sem gróf það gat einnig af sér hólana.

Nú vaknar sú spurning hvort neðri hluti Jökuldals hafi verið jökkullaus á sama tíma og Fljótsdalshérað var fullt af ísi hlíða í milli? Ef svo var hefði jöklutungan við Hauksstaða- og Giljahóla stíflað dalinn og innan við hana hefði átt að myndast mikið jökkullón. Svo virðist ekki vera, að vísu sjást malarhjallar sem myndaðir eru í litlu lóni innan við hólana en ummerki um stórt lón sjást ekki. Petta og hin óreglulega uppbygging hólahrúgaldsins hefur leitt til þeirrar ályktunar að það sé myndað í fremur smáu lóni í klemmu milli jöklus sem skriðið hefði ofan Jökuldal og jöklus af Héraði sem gengið hefði fyrir Jökuldalskjaftinn.

Sleðbrjótsmelar

Það má ljóst vera að ef jöklutunga hefur gengið af Héraði og yfir í Jökuldal, og jaðrað við Hauksstaða- og Giljahóla, þá hefur hún einnig hulið Jökulsárhlið að meira eða minna leyti. Jökulrispur gefa það raunar vel til kynna. Því er eðlilegt að spyrja hvort ekki sjáist merki þess hve langt

skriðjökulstungan náði. Því er til að svara að þessi merki eru nokkuð auðsæ þegar að er gáð. Við Sleðbrjótsmóa og Krókavatn í Jökulsárhlið eru mikil ummerki eftir jökul sem þar hefur teygt sig í sjó. Þarna er gríðarleg setlagafylla sem orðið hefur til við jökulrönd og þar hafa mikil jökulvötn brotist fram. Hér hefur Jökla sjálf beljað undan jökulísnum í ólgandi ham, runnið skamman veg til hafs og í leiðinni sett af sér ókjör af aur og sandi, möl og stórgrýti.

Setlagafyllan, sem að mestu liggur vestan Jökulsár, nær allt frá Kaldá og inn undir Surtsstaði. Þetta eru *Sleðbrjótsmóar*, fornir og viðáttumiklir árosar við Sleðbrjót, sem virðast hafa myndast við strönd þar sem sjávarborð var 40-50 m hærra en nú er. Innan við hina sléttlendu Sleðbrjótsmóa tekur Krókavatnssvæðið við. Það einkennist af dauðíslandslagi, miklum jökulkerjum, hryggjum, ásum og hálfkaffærðum jökulgörðum. Augljóst er að þar hefur jökulrönd legið um langan tíma. Helgi Hallgrímsson náttúrufræðingur hefur stungið upp á að gefa þessari miklu og sundurleitu jökuljaðarmyndun samheitið *Sleðbrjótsmælar*. Framhald hennar til austurs, austur yfir Jöklu, er ekki auðvelt að rekja. Jökullinn hefur legið í sjó og jaðarmyndanir hans eru að mestu horfnar í yngri jarðlöög, framburð Jöklu og Lagarfjóts. Líklegast er að jökuljaðarinn hafi legið um Héraðssand nokkru utan við Lagarfoss.

Aldur

Hvenær urðu þessir atburðir? Aldur Hauksstaðamela og þess mikla jöklus sem myndaði þá, er ekki þekktur með neinni vissu en ýmsar vísbendingar eru þó um hann. Í fyrsta lagi er jökullinn yngri en jökullinn sem gróf eldra rákakerfið á Héraði. Í öðru lagi var sjávarstaðan 40-50 m hærra en nú þegar hann var upp á sitt besta. Í þriðja lagi hafa fornskeljar fundist í jarðlögum við Selfljót. Þessi jarðlög urðu til eftir að jökullinn tók að hörla og eru því yngri en Hauksstaðahólar og Sleðbrjótsmóar. Skeljarnar voru aldursgreindar og reyndust vera 9430 ára (kolefnisár). Með samanburði við aldursgreiningar annars staðar af landinu, m.a. frá Vopnafirði, er líklegast að Hauksstaðahólar séu 9700 ára (kolefnisár). Þetta er sami aldur og er á yngsta hluta Búðaraðarinnar á Suðurlandi. Á þessum tíma var ísöldinni í raun lokið og hlíviðrisskeið nútímans runnið upp. En þá varð snarpt kuldakast og jöklar gengu fram um land allt. Þetta framgangsskeið stóð þó ekki nema í eina eða tvær aldir en eftir það gengu jöklar hratt til baka og hurfu úr döllum og af láglendi á skömmum tíma. Þeir skildu þó eftir ummerki sín í jökulrákum, grettistökum, jökulgörðum, malarásum og og ýmsum öðrum landslagsformum sem gera okkur fárt að rekja löngu liðna sögu þeirra.

Ummerki jökuljarðars eru skýr hjá Sleðbrjót í Jökulsárhlið þar sem jökulker, hryggir, ásar og jökulgarðar teygia sig yfir stórt svæði.